

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sašo Furlan

Marxov rez s teoretskim poljem klasične politične ekonomije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Sašo Furlan

Mentor:izr. prof. dr. Andrej A. Lukšič

Marxov rez s teoretskim poljem klasične politične ekonomije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2013

Marxov rez s teoretskim poljem klasične politične ekonomije

V diplomskem delu se ukvarjamo z razmerjem med klasično politično ekonomijo in Marxovo kritiko politične ekonomije. Zagovarjamo tezo, da se Marxova kritika politične ekonomije od klasične politične ekonomije meščanskih ekonomistov, kot sta Smith in Ricardo, ne razlikuje le po svojih (političnih) implikacijah, temveč tudi po osnovnih epistemoloških predpostavkah, metodologiji in samem predmetu znanosti. V nasprotju s prevladujočo predstavo zato Marxova kritika politične ekonomije ni bolj sofisticirana in rafinirana različica politične ekonomije klasikov, temveč jo odlikuje prav radikalen rez z osnovnimi predpostavkami, ki določajo teoretsko polje klasične politične ekonomije. Posebno pozornost posvečamo kontinuitetam in diskontinuitetam med delovno teorijo vrednosti klasikov in Marxovo teorijo vrednosti. Ugotavljamo, da se Marx v *Kapitalu* pri izpeljavi teorije vrednosti ponekod še vedno oklepa elementov Ricardove teorije vrednosti, med tem ko drugod sledi lastni izpeljavi, ki gre onkraj Ricardove teorije. Pri tem zagovarjamo tezo, da Marx na teh mestih razvije monetarno teorijo vrednosti, ki se radikalno razlikuje od substancialistične delovne teorije vrednosti klasičnih meščanskih ekonomistov.

Ključne besede: klasična politična ekonomija, kritika politične ekonomije, Marx, delovna teorija vrednosti.

Marx's Break with the Theoretical Field of Classical Political Economy

The subject of the thesis is the relationship between classical political economy and Marx's critique of political economy. The thesis argues that differences between classical political economy of bourgeois economists such as Smith and Ricardo on the one hand, and Marx's critique of political economy on the other, do not concern only their (political) implications but basic epistemological presuppositions, methodology and the object of science as well. In contrast to the predominant notion, Marx's critique of political economy is thus not a more sophisticated and refined version of political economy of the classics, but is rather characterised by a radical break with the basic presuppositions that define the theoretical field of classical political economy. We put special focus on continuities and discontinuities between the labour theory of value of the classics on the one side, and Marx's theory of value on the other. We argue that in *Capital*, Marx develops a monetary theory of value that radically differs from the substantialist labour theory of value of classical bourgeois economists.

Key words: classical political economy, critique of political economy, Marx, labour theory of value.

Vsebina

1 Uvod	5
2 Novo branje Marxa	7
2.1 Od svetovnonazorskega marksizma do Novega branja Marxa	7
2.2 Zgodovinski kontekst vznika Novega branja Marxa	9
3 Kritična razsežnost kritike politične ekonomije	12
3.1 Rez z antropologizmom	13
3.2 Rez z individualizmom	14
3.3 Rez z empirizmom.....	15
3.4 Rez z ahistorizmom.....	17
4 Historično in dialektično branje <i>Kapitala</i>	18
4.1 Engelsovo historično branje Kapitala in mit male blagovne proizvodnje	18
4.2 Marxova teorija med historizmom in ahistorizmom.....	20
4.3 Dialektično branje <i>Kapitala</i>	22
5 Klasična in Marxova teorija vrednosti	25
5.1 Substancialistična in monetarna teorija vrednosti.....	25
5.2 Ambivalentnosti koncepta abstraktnega dela.....	28
5.3 Vrednost, vrednostna forma in denar	30
6 Zaključek	34
7 Literatura	36

1 Uvod

V diplomski nalogi bomo obravnavali razmerje med teoretskim poljem Marxove kritike politične ekonomije in teoretskim poljem klasične politične ekonomije. Osredotočili se bomo na kontinuitete in diskontinuitete z delovno teorijo vrednosti klasičnih meščanskih ekonomistov, predvsem Smitha in Ricarda, ki se kažejo v teoriji vrednosti, ki jo Marx razvije v treh zvezkih *Kapitala*. Pri interpretaciji Marxove teorije vrednosti se bomo oprli na teoretski aparat *Novega branja Marxa* (Neue Marx-Lektüre), ki se je v šestdesetih in sedemdesetih letih razvijal v delih Hansa-Georga Backhausu in Helmuta Reichelta, od devetdesetih let dalje pa zlasti v delih Michaela Heinricha. Uvodni del diplomske naloge bo posvečen refleksiji zgodovinskih pogojev, ki so omogočili in usmerjali projekt Novega branja Marxa. Izpostavili bomo ključne specifične po katerih se teoretski aparat Novega branja Marxa razlikuje od teoretskega aparata tradicionalnega marksizma.

Drugi del diplomske naloge bo posvečen obravnavi temeljnih diskontinuitet med poljem Marxove kritike politične ekonomije in teoretskim poljem klasične politične ekonomije na ravni osnovnih epistemoloških izhodišč. Izhodiščna teza diplomske naloge bo, da je prevladujoča interpretacija odnosa med Marxovo in klasično teorijo vrednosti, ki jo lahko zasledimo tako pri najvplivnejših meščanskih zgodovinarjih ekonomske misli, kot je denimo Schumpeter, kakor tudi pri najvplivnejših teoretikih tradicionalnega marksizma, kot je denimo Lenin, napačne, saj med Marxovo in klasično teorijo vrednosti ne uspejo zaznati radikalnega reza. V grobem namreč zatrjujejo, da je Marx v *Kapitalu* prevzel delovno teorijo vrednosti klasikov in iz nje deduciral teorijo eksploatacije delavskega razreda ter pokazal na nujnost propada krizno naravnane kapitalizma in proletarske revolucije. Zmotna predpostavka tovrstne interpretacije je, da se Marxova teorija vrednosti od teorije vrednosti meščanskih ekonomistov razlikuje zgolj po političnih implikacijah, ne pa tudi po osnovnih kategorijah same teorije. V nasprotju s to interpretacijo bomo zagovarjali tezo Michaela Heinricha, ki zatrjuje, da *Marxova kritika politične ekonomije predstavlja radikalen rez s štirimi temeljnimi epistemološkimi predpostavkami, ki na najosnovnejši ravni določajo teoretsko polje klasične politične ekonomije*. Pri tem gre za rez z antropologizmom, (metodološkim) individualizmom, empirizmom in ahistorizmom.

V tretjem delu diplomske naloge bomo izhajali iz teze, da je ključ do ustreznega razumevanja Marxove teorije vrednosti v pravilnem razumevanju dialektične metode Marxove kritike politične ekonomije. Zato se bomo posvetili analizi strukturne logike načina prikaza osnovnih kategorij Marxove teorije vrednosti v *Kapitalu*. Začeli bomo s kritiko t.i. historičnega branja *Kapitala*, kakršnega je prvi predlagal Engels, kasneje pa se je uveljavilo tudi pri najvplivnejših interpretih Marxovega *Kapitala* kot so Maurice Dobb, Ernest Mandel in Paul Sweezy. Historično branje temelji na Engelsovi tezi, da Marx pri izpeljavi teorije vrednosti v *Kapitalu* sledi »*zgodovinski metodi*«, t.j. metodi ki naj bi opisovala dejansko zgodovinsko genezo kategorij politične ekonomije. Pokazali bomo, da tovrstno razumevanje metode kritike politične ekonomije vodi v nepremostljiva protislovja in mistifikacije, ki onemogočajo tako ustrezno razumevanje Marxove teorije vrednosti, kakor tudi ustrezno razumevanje ključnih razlik med Marxovo in klasično teorijo vrednosti. Končali bomo z zagovorom t.i. dialektičnega branja *Kapitala*, ki temelji na tezi, da Marx pri izpeljavi teorije vrednosti v *Kapitalu* sledi *dialektični metodi* prikaza geneze kategorij, ki se nikakor ne ujema z dejansko zgodovinsko genezo teh kategorij, temveč je podvržena strukturni logiki konceptualnega razvoja kategorij od abstraktnega h konkretnemu.

Zaključni, četrti del diplomske naloge bo posvečen podrobnejši analizi osnovnih kategorij Marxove teorije vrednosti, kot so vrednost, vrednostna velikost, abstraktno delo in denar. Oprli se bomo na Heinrichovo ugotovitev, da začetna poglavja Marxovega *Kapitala* ponujajo izhodišča za dve različni interpretaciji teorije vrednosti. Ambivalentnosti, ki se v *Kapitalu* kažejo v dvoumnih opredelitvah osnovnih kategorij teorije vrednosti, bomo interpretirali kot posledice vztrajanja elementov teoretskega polja klasične politične ekonomije v teoretskem polju kritike politične ekonomije. Pokazali bomo, da Marx pri izpeljavi osnovnih kategorij v *Kapitalu* ponekod ni dosledno sledil svojemu rezu s klasično politično ekonomijo. Zato bomo zagovarjali Heinrichovo tezo, da lahko iz začetnih poglavij *Kapitala* deduciramo *dve nasprotujoči si teoriji vrednosti*. Teorijo vrednosti, ki jo je moč deducirati iz mest na katerih se Marx opira na elemente iz teoretskega polja klasične politične ekonomije, bomo poimenovali *substancialistična teorija vrednosti*, teorijo vrednosti, ki jo lahko deduciramo iz mest na katerih Marx dosledno sledi tako svojemu rezu s teoretskim poljem klasične politične ekonomije kot tudi dialektični metodi prikaza kategorij te teorije, pa bomo poimenovali *monetarna teorija vrednosti*.

2 Novo branje Marxa

2.1 Od svetovnonazorskega marksizma do Novega branja Marxa

Louis Althusser (2009, 14) je v knjigi *Brati Kapital* pripomnil, da nobeno branje ni nedolžno. Naše branje Marxovega *Kapitala*, kakršnega bomo ponudili v pričujočem diplomskem delu pri tem kakopak ni nobena izjema. Tako kot vsaka druga obravnava temeljnega Marxovega dela s področja kritike politične ekonomije, tudi naša ni in ne more biti niti nepristranski povzetek niti nezainteresirana interpretacija, ki bi se lahko oprla na »avtentično« eksegezo Marxovega teksta. Vsako branje je namreč posredovano s specifičnim zgodovinskim in politično-ekonomskim kontekstom, od katerega je odvisna recepcija določenega dela. Naša interpretacija Marxovega *Kapitala*, na podlagi katere se bomo posvetili obravnavi razmerja med teoretskim poljem klasične politične ekonomije in teoretskim poljem Marxove kritike politične ekonomije, se opira na t.i. »Novo branje Marxa« (*Neue Marx-Lektüre*), zlasti na dela najvidnejšega sodobnega predstavnika tega branja, Michaela Heinricha.

Sintagma Novo branje Marxa se v ožjem pomenu nanaša na skupino nemško govorečih avtorjev, s Hansom-Georgom Backhausom in Helmutom Reicheltom na čelu, ki so na podlagi kritike historičnega in empirističnega branja Marxove kritike politične ekonomije v sredini šestdesetih let 20. stoletja razvili reinterpretacijo Marxa, ki je v središče postavila pomembnost analize družbeno-ekonomskih form. V širšem pomenu pa se Novo branje Marxa nanaša na specifično recepcijo Marxove teorije, ki se je od šestdesetih let dalje razvijala pretežno v Zahodni in deloma tudi v Vzhodni Nemčiji. Novo branje v obliki »temeljne rekonstrukcije kritike politične ekonomije« se je v teoriji distanciralo od ortodoksne »marksistične politične ekonomije« in od tradicionalnega ali, kot ga poimenuje Heinrich, »svetovnonazorskega marksizma« (*Weltanschauungsmarxismus*), politične posledice teoretskega reza pa so v praksi terjale tako prekinitve s socialdemokracijo, kakor tudi opustitev marksizma-leninizma.

Heinrich (2012a, 24) svetovnonazorski marksizem definira kot marksizem, ki se je proti koncu 19. stoletja, v času Druge komunistične internacionale, znotraj katere je vodilno vlogo

igrala Nemška socialdemokratska stranka (SPD), v opoziciji do dominantnih meščanskih vrednot in meščanskega svetovnega nazora razvil kot vseobsežna intelektualna orientacija delavskega razreda. Teoretsko utemeljitev svetovnonazorskega marksizma Heinrich pripiše Engelsu, saj je ta v *Anti-Dühringu* marksizem prvi obravnaval kot vseobsegajoč, pozitiven in koherenten sistem vednosti – kot »znanstveni socializem«, ki je v shematični maniri zaobsegel vse, od naravne, pravne in moralne filozofije, temeljnih načel dialektike in politične ekonomije, pa do osnovnih principov prihodnje socialistične družbe. V poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju se je svetovnonazorski marksizem razvijal predvsem v delih Karla Kautskega, ki je bil vse do 1. svetovne vojne vodilna avtoriteta nemške SPD in Druge internacionale, po letu 1914 pa zlasti v delih Lenina, ki je začrtal okvir teoretske in politične tradicije, ki so jo kasneje poimenovali marksizem-leninizem. V času stalinizma in Kominterne se je tovrstni tradicionalni marksizem uveljavil kot razmeroma homogen in pretežno dogmatičen korpus vednosti, ki je vključeval vseobsegajočo filozofijo (»dialektični materializem«), mehanicistično teorijo zgodovine (»historični materializem«) in ekonomijo (»marksistično politično ekonomijo«). (Heinrich 2012a, 25)

Novo branje Marxa se je v šestdesetih letih 20. stoletja razvilo v zgodovinskem kontekstu, ki je ustvaril plodna tla za revitalizacijo Marxove teorije prek kritike svetovnonazorskega marksizma. Po letu 1956, ko je prišlo do madžarske revolucije in njenega zatrtja, so namreč predstavniki tradicionalnega marksizma izgubili hegemonijo pri interpretaciji in diseminaciji Marxovih del v zahodni Evropi (Endnotes 2013), v šestdesetih letih pa so na najrazličnejših koncih sveta vznikala množična delavska in študentska gibanja, ki so se formirala izven institucij klasičnih socialdemokratskih in socialističnih strank. Hkrati je na Zahodu prišlo do prevodov in popularizacije Marxovih del, ki niso bila vključena v teoretski korpus tradicionalnega marksizma; med temi deli so ključna referenca postali Marxovi *Očrti* (*Grundrisse*). (Heinrich 2012a, 25–26) Zato ni naključje, da so se ravno v šestdesetih letih razvile tudi številne nekonvencionalne interpretacije Marxove kritike politične ekonomije. Med njimi velja poleg novega branja v Nemčiji omeniti vsaj še strukturalistično branje *Kapitala* v Franciji z Louisom Althusserjem na čelu in branje *Kapitala* »z vidika delavskega razreda« italijanskih operaistov z Mariom Trontijem na čelu.

Projekt novega branja Marxa sta v Nemčiji v šestdesetih letih inavgurirala, v sedemdesetih in osemdesetih letih pa nadaljevala zlasti prej omenjena Backhaus in Reichelt. Kasneje, od devetdesetih let dalje, pa je najvidnejši in teoretsko najproduktivnejši predstavnik projekta postal Heinrich. Čeprav avtorjev, ki so tako ali drugače sodelovali v novem branju, ne

moremo obravnavati kot predstavnikov ali članov homogene teoretske šole, jih vendarle lahko obravnavamo kot teoretike, katerih dela so nakazovala določeno skupno teoretsko smer. Skupnih problematik, ki so v temelju določale to smer, je vsaj pet. Prvič, problematizirali so obravnavo Marxove kritike politične ekonomije kot dovršenega projekta, ki ponuja novo pozitivno ekonomsko znanost, in poudarjali, da gre za nedokončan in nepopoln projekt, ki ga moramo prej kot buržoazni ekonomiji zoperstavljeni »marksistično politično ekonomijo« razumeti v njegovi kritični razsežnosti, torej – kakor nakazuje sam podnaslov *Kapitala* – kot *kritiko* (meščanske) politične ekonomije. Drugič, zavračali so t.i. »historično branje *Kapitala*«, ki je razvoj osnovnih kategorij *Kapitala*, kot sta blago in denar, obravnavalo kot nekaj, kar se ujema z dejansko zgodovinsko genezo teh kategorij. V nasprotju s tem so dokazovali, da prikaz razvoja osnovnih kategorij v *Kapitalu* ne sledi linearni zgodovinski logiki, temveč dialektični logiki konceptualne geneze. Tretjič, kritizirali so razumevanje Marxove teorije vrednosti kot zgolj rafinirane in izpopolnjene različice Ricardove delovne teorije vrednosti in poudarjali, da se ta že na ravni osnovnih kategorij, kot so delo, vrednost in denar, radikalno razlikuje od delovne teorije vrednosti vseh klasičnih ekonomistov. Četrto, v nasprotju z interpretacijo, po kateri dela poznega Marxa, vključno s *Kapitalom*, odlikuje rez s Heglovim idealizmom, so pokazali na odločilen vpliv Heglove *Logike* na samo konceptualno strukturo *Kapitala*. In petič, skozi kritiko tradicionalnega marksističnega razumevanja (kapitalistične) države kot instrumenta vladajočega razreda so poskušali razviti teorijo kapitalistične države kot specifične družbene in politične forme. (gl. Endnotes 2013)¹

V nadaljevanju diplomskega dela se bomo pri obravnavi razmerja med klasično politično ekonomijo in Marxovo kritiko politične ekonomije oprli na teoretske intervencije avtorjev Novega branja Marxa v prve tri izmed naštetih petih problematik (problematiki vpliva Heglove filozofije na Marxov *Kapital* in pa kapitalistične države bomo izpustili, saj presegajo načrtani okvir diplomskega dela).

2.2 Zgodovinski kontekst vznika Novega branja Marxa

¹ Debate okrog omenjenih problematik v okviru Novega branja Marxa v sedemdesetih letih so kasneje, v devetdesetih letih, spodbudile teoretske projekte s podobnimi teoretskimi izhodišči in poudarki. Med temi velja omeniti dela skupine teoretikov, zbranih okrog revije *PROKLA*, ki je inavgurirala t.i. »realno analizo« kapitala; šlo je »vrednostne kritike« (*Wertkritik*), zbrano okrog revije *Krisis* (danes imenovane *EXIT!*) in njenega najvidnejšega predstavnika Roberta Kurza; samostojno delo Moisheja Postona *Čas, delo in družbena dominacija* (*Time, Labor, and Social Domination*); in različne poskuse »modernizacije tradicionalnega marksizma«, kakršne najdemo denimo v delih Wolfganga Fritz-Hauga (Heinrich 2005).

Preden se posvetimo omenjenim problematikam, bomo par strani namenili zgodovinski kontekstualizaciji Novega branja Marxa, ki terja razumevanje političnih in kulturnih okoliščin v Zahodni Nemčiji, ki so omogočile in usmerjale razvoj projekta novega branja. Skupino nemško govorečih avtorjev, sodelujočih pri projektu, je v strukturno prednost pred interpreti Marxa v drugih državah postavljalo že samo dejstvo, da so bili številni spisi »prej nepoznanega Marxa« v šestdesetih letih sprva dostopni in znani v nemščini, kar je hkrati pomenilo, da niso imeli nobenih težav s prevajanjem. (Endnotes 2013) Na avtorje novega branja je imelo v tem kontekstu odločilen vpliv odkritje Marxovih očrtov in provizoričnih načrtov projekta Kritike politične ekonomije, ki je kazalo na to, da trije zvezki *Kapitala* (od katerih je bil dokončan zgolj prvi), vključno s *Teorijami presežne vrednosti*, skupaj predstavljajo zgolj prvo izmed šestih knjig Kritike politične ekonomije, ki jih je Marx nameraval napisati. Marxov načrt za delo *Kritika politične ekonomije* iz let 1857 in 1858 je poleg *Kapitala* vseboval še knjige o zemljiški lastnini, mezdnem delu, državi, zunanji trgovini ter o svetovnem trgu in krizah. (Heinrich 2006a) Prav to odkritje je v največji meri botrovalo temu, da so avtorji novega branja prvi problematizirali tradicionalno recepcijo *Kapitala* kot dela, ki tvori dovršeno »marksistično politično ekonomijo«. Marxovo kritiko politične ekonomije so v nasprotju s tem začeli obravnavati kot radikalno odprt projekt, ki odpira mnoge problematike, ki jih Marx ni uspel oziroma niti ni mogel nasloviti v *Kapitalu*.

Ker so teoretiki novega branja delovali v Nemčiji, so se zlahka oprli tudi na živo tradicijo najpomembnejšega filozofskega vira Marxove kritike politične ekonomije – nemško klasično filozofijo, zlasti na Hegla. Recepcija Heglove misli se v Nemčiji namreč ni soočala s težavami, kakšne je srečevala v Franciji in Italiji, kjer so imele nove interpretacije Marxa izrazito »anti-heglovski« ton oziroma so se večkrat razvijale celo kot reakcije na predhodne tradicije »heglovskega marksizma«. Prav zato so se ravno v Nemčiji lahko razvile najpreciznejše interpretacije razmerja med Heglovo in Marxovo mislijo. (Endnotes 2013)

Za ustrezno razumevanje vznika in razvoja novega branja Marxa je pomembno tudi razumevanje specifične politične situacije v Zahodni Nemčiji. V šestdesetih letih je tam vzniknilo množično študentsko gibanje, znotraj katerega sta se na levi izoblikovali dve frakciji. Prva, »ortodoksno marksistična« frakcija, povezana z vzhodnonemško komunistično partijo se je opirala na teoretsko tradicijo tradicionalnega marksizma, medtem ko se je druga, »anti-avtoritarna« frakcija navdihovala pri kritični teoriji Frankfurtske šole. Politična trajektorija anti-avtoritarne frakcije se je sicer izkazala za izrazito ambivalentno. Ta ambivalentnost se je kar najočitneje pokazala v politični liniji, ki jo je načrtoval njen voditelj

Rudi Dutschke. Ta je v poznih šestdesetih, opirajoč se na Karla Korsch, ostro kritiziral marksistične teorije, ki so revolucijo dojemale kot dvostopenjski proces, ki terja, da komunizmu predhodi obdobje, v katerem delavski razred prevzame nadzor nad buržoazno državo. Dutschke je trdil, da prevzem oblasti s strani proletariata zgolj prelaga dejansko emancipacijo delavskega razreda v nedoločeno prihodnost. A isti Dutschke je bil tisti, ki je skoval slogan »dolgi marš skozi institucije«, ki je postal *raison d'être* Nemške stranke zelenih, ki se ji je kasneje priključil. (Endnotes 2013) Danes se z njegovo dediščino v največji meri identificira nemška parlamentarna stranka Die Linke. Potem ko je leta 1969 prišlo do poskusa atentata na Dutschkeja, je v sedemdesetih letih v nemškem socialističnem študentskem združenju (*Sozialistischer Deutscher Studentenbund – SDS*) pomembno vlogo igral Hans Jürgen Krahl, ki je veljal tudi za vodilnega teoretika »anti-avtoritarne« frakcije študentskega gibanja. Tako kot Backhaus in Reichelt je Krahl izhajal iz tradicije Frankfurtske šole – vsi trije so bili namreč učenci Theodorja Adorna. V sedemdesetih letih je bil aktiven tudi v projektu Novega branja Marxa. V kontekstu boja dveh frakcij študentskega gibanja, v katerem je vprašanje revolucionarne strategije, zlasti prevzema državne oblasti, igralo izjemno pomembno vlogo, moramo razumeti tudi vznik debate o naravi (kapitalistične države), v okviru katere so avtorji novega branja Marxa, opirajoč se na delo ruskega teoretika Jevgenija Pašukanisa, razvili kritiko teorije države kot instrumenta vladajočega razreda, ki je bila prevladujoča tako v »ortodoksnu marksistični« frakciji študentskega gibanja v Zahodni Nemčiji, kakor tudi v vzhodnonemški komunistični partiji. (Gl. Endnotes 2013)

Čeprav se je novo branje v mnogih aspektih navdihovalo pri Frankfurtski šoli, zlasti pri Adornu in (zgodnjem) Maxu Horkheimerju, pa je hkrati prelamljalo s tradicijo te šole. Kontinuiteto s Frankfurtsko šolo je moč videti predvsem v splošni orientaciji novega branja, ki temelji na reafirmaciji radikalno kritične in emancipatorične dimenzije Marxove teorije in je uperjena proti marksizmu, ki je bil preokupiran z apologijo realno obstoječih socializmov. Diskontinuiteto s tradicijo Frankfurtske šole pa je novo branje povzročilo že s tem, da se je spustilo na področje, ki je pri teoretikih te šole ostalo neraziskano – področje kritike politične ekonomije. (Endnotes 2013) Pripadniki Frankfurtske šole so se usmerili zlasti v obravnavo problematik na področju psihoanalize, filozofije in kulture, medtem ko so na področju politične ekonomije hegemonijo prepustili ortodoksnim marksistom, avtorji novega branja pa so se s svojim projektom »temeljne rekonstrukcije kritike politične ekonomije« spustili ravno na to področje. Pri tem projektu so se oprli na dela vse do šestdesetih let skorajda popolnoma

nepoznanega ruskega ekonomista Izaka Iliča Rubina. Rubinova dela² iz tridesetih let 20. stoletja, ki so vsebovala nekonvencionalno interpretacijo osnovnih kategorij Marxove teorije vrednosti, ki se je v samih izhodiščih razhajala z osnovnimi postulati tedaj prevladujoče marksistične politične ekonomije, so bila dolga leta izključena iz korpusa marksizma-leninizma. Vnovično odkritje teh del v šestdesetih letih je predstavljalo temeljno oporo reinterpretaciji osnovnih kategorij Marxove kritike politične ekonomije, tj. kategorij vrednosti, abstraktnega dela in denarja, ter oporo drugačnemu razumevanju razmerja med Ricardovo in Marxovo delovno teorijo vrednosti. (Endnotes 2013) Prav tej problematiki bomo v nadaljevanju diplomskega dela posvetili največ pozornosti.

3 Kritična razsežnost kritike politične ekonomije

Kot smo že namignili, so teoretiki Novega branja Marxa kritizirali ustaljeno percepcijo Marxove analize kapitalističnega produkcijskega načina, kakršno poda v *Kapitalu*, kot dovršenega korpusa nove, klasični politični ekonomiji zoperstavljene »marksistične politične ekonomije«. Med teoretiki socialističnih in socialdemokratskih gibanj je bila v zadnjih stodvajsetih letih dominantna predstava Marxa kot »glavnega ekonomista delavskega gibanja«, ki naj bi v *Kapitalu* prevzel »delovno teorijo vrednosti« Adama Smitha in Davida Ricarda, katere bistvo lahko zgostimo v tezo, da je vrednost blaga določena z delovnim časom, vloženim v njegovo produkcijo. Temeljni prispevek Marxove politične ekonomije pa naj bi bil v tem, da je iz delovne teorije vrednosti, ki so jo razvili klasični ekonomisti, deducirala teorijo eksploatacije delovne sile prek prilaščanja presežne vrednosti ter pokazala na neogibnost propada krizno naravnane kapitalizma in na nujnost proletarske revolucije. Implikacija tovrstnega razumevanja »marksistične politične ekonomije«, ki je bila vpeta v marksistični *Weltanschauung*, je, da se ta od klasične politične ekonomije ne razlikuje v temeljnih kategorijah analize, pač pa le v svojih (političnih) posledicah. (Heinrich 2005)

A Heinrich omeni, da že sam podnaslov *Kapitala – Kritika politične ekonomije* – meče senco dvoma na razumevanje, po katerem je bil Marxov namen napisati zgolj alternativno, malce radikalnejšo »politično ekonomijo«. V enem izmed pisem Ferdinandu Lassallu s konca petdesetih let je Marx omenil, da mu gre pri pisanju rokopisov (iz katerih je pozneje nastal

² Najdaljnosežnejši vpliv je imelo Rubinovo delo *Eseji o Marxovi teoriji vrednosti*. (Gl. Rubin 1990)

Kapital) predvsem za kritiko temeljnih kategorij meščanske politične ekonomije, za prikaz – in hkrati radikalno kritiko – sistema buržoazne politične ekonomije. Marxov namen pri pisanju *Kapitala* torej ni bil ne izpopolnjevanje klasične ekonomske teorije ne zgolj kritika posameznih teorij politične ekonomije, temveč kritika osnovnih kategorij politične ekonomije. (Heinrich 2012a, 33) Kot poudarja Heinrich, Marxova kritika ni bila usmerjena zgolj v posamezne ekonomske teorije klasikov, temveč v temeljne predpostavke celotnega korpusa vednosti klasične politične ekonomije, ki je nemalokrat vseboval tudi nasprotujoče si teorije. Prav tovrstna radikalnost pristopa je botrovala temu, da je Marx svoj projekt kritike politične ekonomije v enem izmed pisem Kugelmannu povsem upravičeno obravnaval kot znanstveno revolucijo. (Heinrich 2012b) Pri odgovoru na vprašanje, v čem natančno je revolucionarnost Marxovega projekta in na kakšen način ta radikalno prelamlja s svojimi predhodniki, se bomo oprli na tezo o štirih rezih Marxove kritike politične ekonomije s teoretskim poljem klasične politične ekonomije, ki jo Heinrich (2006b) razvija v delu *Znanost o vrednosti (Die Wissenschaft vom Wert)*. Pri tem gre v bistvu za reze s štirimi predpostavkami, ki na najosnovnejši ravni določajo polje klasične politične ekonomije. Po Heinrichu (2011) so te predpostavke antropologizem, (metodološki) individualizem, empirizem in ahistorizem.

3.1 Rez z antropologizmom

Antropologizem, iz katerega je črpala in pri katerem se je navdihovala klasična politična ekonomija, temelji na ideji človekovega bistva, na nereflktirani ideji človekove večne in nespremenljive esence. V Smithovem *Bogastvu narodov* je antropologizem kar najbolje zgoščen v splošni opredelitvi človeka kot bitja, ki se po svoji naravi od živali razlikuje po nagnjenju k trgovanju, barantanju in menjavi. (Smith 2010, 21) Marx ni prelomil le s tovrstnimi meščanskimi teorijami človekovega bistva, ki so nagnjenja omikane buržoazne gospode v družbi generalizirane blagovne menjave v najbolj priljubljenih različicah povzdigoval v človekovo transhistorično esenco, ampak tudi z razmišljanjem v esencialističnih kategorijah nasploh. (Heinrich 2012b) Čeprav je Marx v nekaterih zgodnjih spisih, na primer v *Pariških rokopisih* iz leta 1844, s svojo teorijo odtujitve ponekod sam zapadel antropologizmu, saj se je opiral na Feuerbachovo ahistorično in abstraktno koncepcijo človekovega bistva, pa je prelom z antropologizmom napovedal že v *Tezah o Feuerbachu* iz leta 1845. V 6. tezi je namreč poudaril, da »človeško bistvo ni nikak abstraktum, prebivajoč v posameznem individuu. V svoji dejanskosti je skupek [Ensemble] družbenih razmerij.«

(Marx 1979a, 358) V spisu *Grundrisse* iz leta 1857, ki predstavlja prvi očrt *Kapitala*, je Marx domnevno generične attribute človeka kot neodvisnega individua, nagnjenega k menjavi, ki se (običajno v najrazličnejših robinzonadah) pojavlja v izhodišču tako Smithove kakor Ricardove teorije, razkrinkal kot produkt zgodovinskega razvoja, ki je po 16. stoletju pripeljal do postopnega razkroja fevdalnega sistema in sočasnega hitrega razvoja produkcijskih sil ter ekspanzije trgovine. Šele v tem zgodovinskem kontekstu, ki je marsikaterega človeka dejansko osvobodil neposrednih oblik dominacije in spon narave, je lahko vzniknil ideal svobodnega človeka trgovca, ki je bil nato nereflektirano projiciran v preteklost in v samo človekovo, od narave ali celo boga dano univerzalno bistvo. (Marx 1985, 19–20)

3.2 Rez z individualizmom

Drugi ključni prelom s teoretskim poljem politične ekonomije je rez z (metodološkim) individualizmom, ki se je v meščanski ekonomiji kazal v razumevanju družbenoekonomskih pojavov kot izrazov dejanj posameznikov. Ta so bila pri klasikih osnovno izhodišče za analizo družbenoekonomskih odnosov. Marx je k tovrstni analizi pristopil iz obratne smeri. Čeprav ljudem ni odrekal možnosti ustvarjanja lastne zgodovine, že v *Osemnajstem brumairu Ludvika Bonaparta* ni pozabil dodati, da je ne ustvarjajo, »kakor bi se njim zljubilo, ne delajo je v okoliščinah, ki so si jih izbrali, temveč v okoliščinah, na kakršne so neposredno naleteli.« (Marx 1967, 452) V *Grundrisse* Marx to stališče zgosti v tezo, da družba ne sestoji iz individuov, temveč izraža vsoto odnosov, ki šele določajo mesta individuov v družbi. (Marx 1985, 159) Zato v nasprotju s klasiki Marx svoje analize ne začneja z analizo dejanj izoliranih posameznikov, temveč z analizo družbenih razmerij. (Heinrich 2012b)

Ta odmik od individualizma je v *Kapitalu* očitno že pri analizi najabstraktnejše kategorije politične ekonomije – vrednosti. Čeprav sta Smith in Ricardo, podobno kakor Marx, obravnavala delo kot vir vrednosti, delovni čas pa kot določilo vrednostne velikosti, je bila metoda, s katero sta prišla do te ugotovitve, popolno nasprotje Marxove. Zato tudi Marxova teorija vrednosti, kot bomo videli v nadaljevanju, ni bolj sofisticirana različica delovne teorije vrednosti, ki so jo razvili klasiki, ampak se od nje radikalno razlikuje, tako po začetnih premisah, kakor tudi po svojih zaključkih. Smith je na primer ugotovitev, da je vrednost določena z delovnim časom, izpeljal iz dejstva, da vsakršna produkcija blaga zahteva določeno mero človeškega truda, nato pa poskušal dokazati, da je prav količina truda tisto, kar posamezniki v svoji praksi barantanja in trgovanja upoštevajo kot glavno določilo (menjalne)

vrednosti blaga. Čeprav se zdi, da je delovna teorija vrednosti, s katero je operirala klasična politična ekonomija, »objektivna« teorija vrednosti, saj naj bi za določilo velikosti vrednosti blaga postavila kvantitativno izmerljiv delovni čas v sferi produkcije, pa je prav zaradi svojega metodološkega individualizma v svojem bistvu subjektivistična. (Heinrich 2012a, 46) Kot je razvidno iz Smithove izpeljave, določitev vrednosti blaga ni izpeljana iz družbenih zakonov produkcije in menjave, temveč iz racionalnosti posameznika, ki pri trgovanju poskuša uskladiti vrednost blaga s količino dela, ki je bilo vloženo v njegovo produkcijo. Kot poudarja Heinrich, Marx v *Kapitalu* v nasprotju s Smithom, ki poskuša zakone menjave deducirati iz opazovanja posameznega in izoliranega akta menjave, posamezen akt menjave obravnava kot del določene družbene totalnosti, v kateri je reprodukcija družbe posredovana z menjavo. (Heinrich 2012a, 46–47) Kot bomo videli v nadaljevanju, Marx ni preprosto prevzel in izpopolnil delovne teorije vrednosti klasikov. Ta je bila utemeljena na napačno ali pa nejasno izpeljanih tezah o tem, da je delo vir vrednosti in da je vrednost blaga določena z delovnim časom, potrebnim za njegovo produkcijo. V nadaljevanju bomo videli, da je pri Marxu vrednost konceptualizirana kot družbeni odnos in ne, kakor pri Smithu in Ricardu, kot substanca, utelešena v posameznih blagih. Prav tako je delovni čas kot določilo vrednostne velikosti pri Marxu povsem drugače kakor pri klasikih, obravnavan z vidika družbene totalnosti, kot *družbeno nujni* delovni čas. Do teh ugotovitev je lahko Marx prišel le, ker je prelomil z metodološkim individualizmom in individualna dela obravnaval z vidika totalnosti, kot »kristale« celotnega družbenega dela.

3.3 Rez z empirizmom

Tretja predpostavka, ki je opredeljevala polje politične ekonomije, je bil empirizem. Marx v *Teorijah presežne vrednosti* ugotavlja, da je bila empiristična filozofija, zlasti filozofija Johna Locka, izhodišče vseh idej klasične politične ekonomije. (Pilling 2006) Bistvo empirizma je teza, da je čutno izkustvo edini vir vednosti. Empiričnemu opazovanju dostopne ekonomske kategorije so zato klasiki imeli za primarni objekt politične ekonomije. Marxova metoda proučevanja kapitalističnega produkcijskega načina pa je bila, nasprotno, izrazito antiempiristična. To ne pomeni, da je bila uperjena proti empiričnim analizam oziroma proti uporabi empiričnih podatkov pri analizi kapitalističnega produkcijskega načina – *Kapital* in druga Marxova dela prinašajo ogromno zgodovinskih analiz številnih ekonomskih trendov, ki so podkrepljene s skoraj nepregledno količino empiričnih podatkov. Uperjena je bila proti

empirizmu, ki se je pri klasikih kazal v metodi, ki je izhodiščni objekt znanstvene analize videla v skupku z izkustvom pridobljenih, empirično danih družbenoekonomskih »dejev«, ki so bila brez nadaljnje refleksije nekritično sprejeta kot fiksni ali celo naravni pojavi, na podlagi katerih je bila zgrajena analitična struktura teoretskega polja politične ekonomije. Družbenoekonomski odnosi v kapitalističnem produkcijskem načinu so se zato kazali kot nekaj popolnoma prosojnega oziroma kristalno jasnega – ves material, ki je predstavljal objekt politične ekonomije, je bil neposredno dostopen čutni zavesti, za njim pa se ni skrivalo prav nič skrivnostnega. (Heinrich 2012b)

To stališče je v svojih zgodnjih spisih zagovarjal tudi Marx. V *Komunističnem manifestu* je skupaj z Engelson religiozne in politične iluzije opisoval kot stvar preteklosti, predmodernih fevdalnih odnosov, ki v kapitalizmu, temelječem na golem in odkritem izkoriščanju, prej ali slej izginejo. (Marx in Engels 2009, 98) A kasneje je Marx to stališče opustil – v *Kapitalu* je blagovni svet kapitalistične družbe opisal kot poln skrivnosti, mistifikacij in teoloških muh, o osnovni kategoriji kritike politične ekonomije, blagu, je govoril kot o »čutno-nadčutni stvari«, pri njegovi analizi pa pogosto uporabljal metafore iz religioznega sveta. Tu ne gre le za Marxov ekscentrični slog pisanja, temveč za mistifikacije, ki so v jedru same realnosti kapitalističnega sveta in ki jih empiristična analiza še zdaleč ni mogla razkriti.

Marx je osnovne družbenoekonomske odnose v kapitalizmu v nasprotju s klasiki opisal kot inherentno zaslepljujoče in neprosojne. To je storil v svoji teoriji blagovnega fetišizma. Z njo je pokazal, da so v družbi generalizirane blagovne menjave ljudje pod nadzorom »stvari« in da odločilni odnosi dominacije niso osebni, temveč »stvarni« (*sachlich*). Tovrstna neosebna, objektivna dominacija ne obstaja zato, ker bi stvari same posedovale značilnosti, ki bi generirale to dominacijo, ampak zato, ker jo generira specifična družbena praksa, v kateri funkcijo posredovanja te aktivnosti privzamejo stvari, in sicer specifične stvari – blaga. Objektivna dominacija in objektivacija družbenih odnosov, ki se kažejo kot lastnosti stvari, sta rezultata specifičnih družbenih praks blagovne družbe in nista neposredno dostopni vsakdanji, čutni zavesti. (Heinrich 2012a, 75) Za to spontano zavest imajo »[f]orme, ki dajejo produktom dela pečat blag [...], trdnost naravnih oblik družbenega življenja.« (Marx 2012, 60) Zato se zdi, kot da so nespremenljive in kot da nimajo zgodovinskega značaja.

Spontana zavest se v tem primeru ne razlikuje od zavesti političnih ekonomistov, saj je bila tudi ta zaslepljena z iluzijami. A te iluzije, kot poudarja Marx, niso plod subjektivne zaslepljenosti posameznih ekonomistov, temveč so to *objektivne iluzije*, ki izhajajo iz teh form samih: »[s]o družbeno veljavne, torej objektivne miselne forme za produkcijska

razmerja tega zgodovinsko določenega produkcijskega načina, blagovne produkcije.« (Marx 2012, 61) Prav te »objektivne miselne forme« določajo tisto, kar so meščanski ekonomisti privzeli kot neposredno danost, kot »očiten« objekt politične ekonomije. Pri klasikih tako manjka vsakršna refleksija specifičnosti družbenih form, ki so določale kategorije njihove analize, saj so se ukvarjali zgolj z njihovo vsebino; kot pravi Marx: »Politična ekonomija je sicer, čeprav nepopolno, analizirala vrednost in vrednostno velikost ter odkrila vsebino, skrito v teh formah. Nikoli pa se ni vprašala zakaj ta vsebina privzame to formo, tj. zakaj se delo prikazuje v vrednosti, mera dela s svojim časovnim trajanjem pa v vrednostni velikosti produkta dela.« (Marx 2012, 63–64) Prav z analizo specifičnih družbenih form kategorij politične ekonomije in s teorijo blagovnega fetišizma, ki pokaže, zakaj te forme porajajo objektivne iluzije, zaradi katerih so za spontano zavest zastrte, se Marx odtegne empirizmu klasikov.

3.4 Rez z ahistorizmom

Četrti prelom Marxove kritike politične ekonomije s klasično politično ekonomijo je rez z ahistorizmom. Klasični ekonomisti so, kot poudarja Marx, ravnali na poseben način: »Zanje sta le dve vrsti institucij, umetne in naravne. Institucije fevdalizma so umetne, institucije buržoazije pa naravne. V tem spominjajo na teologe, ki tudi ločijo dve vrsti religij. Vsaka vera, ki ni njihova, je iznajdba ljudi, medtem ko je njihova lastna vera izžarevanje Božje. [...] [P]otemtakem je zgodovina bila, je pa ni več.« (Marx 1979b, 488) Klasična politična ekonomija je na podlagi dejstva, da mora vsaka družba za svoje preživetje nekaj producirati in produkte nekako porazdeliti, ekonomske probleme obravnavala kot probleme, ki se v enaki obliki pojavljajo v vseh zgodovinskih obdobjih. Zaradi transhistoričnega pristopa do ekonomskih problemov so klasični ekonomisti pri analizi vselej uporabljali enake kategorije. (Heinrich 2012a, 32) V nasprotju z njimi je Marx kapitalizem prepoznal kot historično specifičen produkcijski način, ki se radikalno razlikuje od antične sužnjelastniške družbe ali srednjeveškega fevdalizma. Vsak od teh specifičnih produkcijskih načinov se po Marxu izraža v zgodovinsko specifičnih družbenih odnosih, ki jih ne moremo razdeliti na umetne in naravne in ki jih moramo tudi analizirati s specifičnimi kategorijami, katerih veljavnost je omejena na specifično zgodovinsko dobo. (Heinrich 2011) Medtem ko so temeljne kategorije politične ekonomije zaradi odsotnosti teorije zgodovinskih produkcijskih načinov pri klasikih

privzele podobo transhistoričnih pojmov, so temeljne kategorije kritike politične ekonomije, čeprav so pogosto poimenovane z enakimi imeni, v svojem temelju historične.³

4 Historično in dialektično branje *Kapitala*

Omenili smo, da so teoretiki novega branja Marxa nastopili proti »historičnemu branju« *Kapitala*, ki je razvoj kategorij *Kapitala* obravnaval skozi prizmo logike zgodovinske geneze.

4.1 Engelsovo historično branje *Kapitala* in mit male blagovne proizvodnje

Kot omeni Heinrich, je tovrstno metodo branja *Kapitala* prvi predlagal Engels v eni izmed recenzij Marxovega prispevka *H kritiki politične ekonomije* iz leta 1859. Po Engelsu je Marxov logični prikaz kategorij osnovan na »zgodovinski metodi« – metodi, ki opisuje zgodovinsko genezo razvoja kategorij politične ekonomije, kot sta blago in denar, le da pri tem abstrahira od njihovih zgodovinskih oblik in naključnih dogodkov. (Heinrich 2012a, 32) Engels je *Kapital* zato razumel kot teoretsko refleksijo, ki naj bi bila »logičen prikaz« dejanskega razvoja, ki je pripeljal do uveljavitve kapitalističnega produkcijskega načina, od njegove enostavnejše pa do kompleksnejših faz. Engels je s tem zabil distinkcijo med prikazom logičnega razvoja kategorij (tj. *dialektično izpeljavo konceptov*) in prikazom njihovega razvoja v (zgodovinskem) času. Po Engelsu mora biti točka, na kateri se začne zgodovina, tudi začetna točka toka misli – misli, ki v svojem razvoju ni nič drugega kot refleksija zgodovinskega razvoja. (Engels 1979b, 122)

Tovrstno razumevanje metode kritike politične ekonomije je Engelsa vodilo do napačne interpretacije prvega razdelka prve knjige *Kapitala*, v katerem Marx analizira blago in denar. Po Engelsu je Marx na začetku *Kapitala* analiziral blago v predkapitalistični družbi »enostavne blagovne proizvodnje«, ki jo je obravnaval kot zgodovinsko predpostavko svoje analize blaga. Iz enostavnejše oblike blaga, kakršno naj bi obstajalo v enostavni blagovni proizvodnji, naj bi nato Marx, sledeč zgodovinski metodi, izpeljal kompleksnejšo, zgodovinsko in logično sekundarno obliko blaga, kakršno obstaja v kapitalistični družbi.

³ Pri tem je potrebno poudariti, da rez z anti-historicizmom Marxa ni vodil v historizem - kot bomo videli v naslednjem poglavju, Marxova metoda kritike politične ekonomije ni metoda, ki bi analizo kapitalističnega produkcijskega načina reducirala na pojasnjevanje njegove zgodovinske geneze.

(Engels 1979b, 124) Na prvi pogled se zdi Engelsova interpretacija pertinentna, saj v prvem razdelku prvega zvezka *Kapitala* ni ne duha ne sluha o presežni vrednosti, mezdnem delu, izkoriščanju in ostalih fenomenih, ki v temelju določajo kapitalistični produkcijski način. V kolikor Marx sam koncept kapitala, v obliki njegove obče formule, vpelje šele v drugem razdelku, kjer analizira preobrazbo denarja v kapital, se res lahko zdi, da v prvem razdelku opisuje predkapitalistično družbo. Prav zato je imela Engelsova distinkcija med »enostavno blagovno proizvodnjo« in »kapitalistično proizvodnjo« tako daljnosežen vpliv na interpretacije *Kapitala*. Nanjo so se sklicevali najvplivnejši interpreti Marxovega *Kapitala*, od Karla Kautskega pa do Paula Sweezeya in Ernesta Mandela. (Arthur 2005) Engels v svojem predgovoru k III. knjigi *Kapitala* iz leta 1894 opisuje malo blagovno proizvodnjo kot produkcijski način, v katerem obstajajo blagovni in denarni odnosi, medtem ko kapital (še) ne obstaja. Zakon vrednosti, ki ga Engels zgosti v tezi, da se blaga menjajo v skladu z delovnimi vrednostmi – tj. glede na količino dela, ki je bilo vloženo v njihovo proizvodnjo –, naj ne bi veljal le v kapitalistični, temveč tudi v predkapitalistični družbi enostavne blagovne proizvodnje. V tej družbi po Engelsu (1979a, 46) producenti v praksah menjave zavestno ravnavajo tako, da upoštevajo delovne vrednosti produktov – da torej menjajo blaga enakih delovnih vrednosti, saj se zavedajo, da je bila v njihovo proizvodnjo vložena enaka količina dela.

A Engelsovo interpretacijo spodbijata že prva dva stavka *Kapitala*. Marx namreč prvo poglavje uvede s stavkoma, ki precej jasno nakazujeta, da začetna poglavja *Kapitala* niso namenjena analizi predkapitalističnega produkcijskega načina: »Bogastvo družb, v katerih vlada kapitalistični produkcijski način, se kaže kot ogromna zbirka blag, posamično blago pa kot njegova elementarna forma. Naše raziskovanje se zato začneja z analizo blaga.« (Marx 2012, 29) Poleg tega velja omeniti, da Marx kapitalistično proizvedenega blaga v nobenem izmed svoji del ne obravnava kot nekaj sekundarnega – kot nekaj, kar bi bilo možno logično ali historično izpeljati iz neke enostavnejše predkapitalistične oblike blaga. Heinrich (2012a, 39) poudari, da Marx v navedenem citatu izpostavi specifičen aspekt kapitalistične socializacije: v kapitalističnih in zgolj v kapitalističnih družbah je blago tipična oblika bogastva. Blaga kot dobrine, ki so bile poleg potrošnji namenjene tudi menjavi, zaradi česar so poleg uporabne vrednosti imele tudi menjalno vrednost, so sicer obstajala tudi v predkapitalističnih družbah – menjava in denar sta bila prisotna že v antičnih družbah, več tisočletij pred našim štetjem. A le kapitalistična družba temelji na generalizirani blagovni menjavi, saj le v kapitalistični družbi velika večina dobrin obstaja v obliki blag. V

predkapitalističnih družbah je bilo večino dobrin proizvedenih za lastno potrošnjo ali potrošnjo drugih, zaradi česar te dobrine niso bile izmenjane (na trgu) in zato tudi niso dobile oblike blag. Zato se šele v kapitalizmu »bogastvo družb [...] kaže kot ‘ogromna zbirka blag’« in šele v kapitalizmu blago postane »elementarna forma« tega bogastva. (Heinrich 2012a, 40) Analiza blaga v prvih poglavjih *Kapitala* tako ne more biti nič drugega kot analiza kapitalistično proizvedenega blaga.

Če vzamemo v zakup, da gre v prvih poglavjih *Kapitala* za analizo blag v kapitalističnih družbah, se zruši tudi Engelsova teza, po kateri Marx tam opisuje »malo blagovno proizvodnjo«. Treba je omeniti, da Marx v nobenem izmed svojih del ne uporablja sintagme »mala blagovna proizvodnja«,⁴ niti kot označevalca določene zgodovinske dobe niti kot teoretskega koncepta. (Arthur 2005) V okviru Marxove analize je namreč nesmiselno govoriti o predkapitalistični družbi, v kateri velja zakon vrednosti. V tako zamišljeni družbi namreč ne bi mogel obstajati nikakršen objektivni mehanizem, prek katerega bi se zakon vrednosti sploh lahko uveljavljal. Šele ko vsi »inputi« produkcijskega procesa (produkcijska sredstva in delovna sila) privzamejo obliko blag in šele ko je vsa produkcija podvržena valorizaciji kapitala, je možna objektivna primerjava profitov med posameznimi kapitali, zaradi česar se lahko prek mehanizma konkurence med temi kapitali uveljavi zakon vrednosti. (Arthur 2005) Obstoj zakona vrednosti, ki se uveljavlja z *objektivnim* družbenim mehanizmom in je zato obče veljaven, tako predpostavlja generalizirano blagovno produkcijo, zaradi česar v predkapitalističnih družbah ne more obstajati. Prav zato ni naključje, da je Engels pri svojem poskusu razlage delovanja zakona vrednosti v okviru male blagovne proizvodnje uporabil pred-marksovsko *subjektivistično* teorijo vrednosti, s kakršno je operiral Adam Smith.

4.2 Marxova teorija med historizmom in ahistorizmom

Tovrstno historično branje *Kapitala*, ki je predpostavljalo, da Marx v njem pričinja z analizo »male blagovne proizvodnje«, končuje pa z analizo kapitalizma na stopnji razvoja, do katere je prišel v času njegovega pisanja, je porodilo tudi kasnejše napačne recepcije *Kapitala*. V začetku 20. Stoletja je med marksističnimi teoretiki postala prevladujoča ideja, da je kapitalizem prešel v novo fazo razvoja – v stadij imperializma. Klasiki tradicionalnega marksizma, kot sta Lenin in Rudolf Hilferding, so zato poudarjali potrebo po reviziji analize

⁴ Besedna zveza se sicer pojavi enkrat, v III. knjigi *Kapitala*, a v odstavku, ki ga je v redakciji dodal Engels.

kapitalizma, kakršno je podal Marx v *Kapitalu*. Ker so predpostavljali, da Marx v *Kapitalu* opisuje zgodovinsko genezo kapitalizma do njegove »konkurenčne faze« v 19. stoletju, so zahtevali, da se ta analiza dopolni z analizo njegove imperialistične faze, v katero je prešel na prehodu v 20. Stoletje. (Heinrich 2012a, 30) Tudi marsikateri sodobni (post)marksisti, kot sta Michael Hardt in Antonio Negri, v podobni maniri zatrjujejo, da je Marxova analiza kapitalizma morda ustrezna, ko gre za opisovanje kapitalizma 19. stoletja, ko je prevladovala industrijska proizvodnja, ne pa tudi za opisovanje sodobnega post-fordističnega kapitalizma, ki naj bi temeljil na informatizaciji proizvodnje in prevladi nematerialnega dela.

A Heinrich (2012a, 31) upravičeno poudari, da so tovrstne percepcije *Kapitala* že v izhodišču zgrešene, saj predmet analize *Kapitala* ni kapitalizem v določeni zgodovinski fazi svojega razvoja. Kot v predgovoru k prvi izdaji *Kapitala* poudari Marx: »[N]e gre za višjo ali nižjo razvojno stopnjo družbenih antagonizmov, ki izvirajo iz naravnih zakonov kapitalistične produkcije. Gre za te zakone same, za tendence, ki delujejo in se uveljavljajo z naravno nujnostjo.« (Marx 1973, 14) Marxov *Kapital* je zato v prvi vrsti *teoretska* analiza osnovnih zakonov kapitalističnega produkcijskega načina in temu ustrezajočih družbenih produkcijskih odnosov, medtem ko so zgodovinski prikazi angleškega kapitalizma 19. stoletja, ki jih v *Kapitalu* sicer ni malo, uporabljeni le kot empirična *ilustracija* te analize. Predmet Marxove analize zato ni noben izmed zgodovinsko ali geografsko specifičnih kapitalizmov, temveč mu gre za, kot se izrazi v III. knjigi *Kapitala*, »notranjo organizacijo kapitalističnega produkcijskega načina v njegovem take rekoč idealnem prerezu.« (Marx 1973, 926) *Kapital* tako na razmeroma abstraktni ravni razvije temeljne določitve kapitalizma, ki ostajajo enake ne glede na različnost njegovih zgodovinskih manifestacij.

To seveda ne pomeni, da Marxova analiza kapitalizma *a priori* izključuje vsakršno analizo zgodovinskega nastanka kapitalizma ali pa nadaljnjo analizo njegovega razvoja v kasnejših stadijih. Nasprotno, analiza kapitalizma v *Kapitalu* je predpogoj tovrstnih analiz oziroma prav tisto, kar tovrstne analize šele omogoča. Marx (1985, 39) je v *Uvodu v Očrte kritike politične ekonomije* zapisal, da je »[a]natomija človeka [...] ključ za anatomijo opice«. Marx s to metaforo opozori na to, da je za preučevanje zgodovinske geneze določene družbeno-ekonomske strukture najprej potrebno poznati to strukturo v njeni dokončni, izpopolnjeni obliki. (Heinrich 2012a, 37) Šele tedaj namreč sploh vemo, zgodovino česa preučujemo. Prav zato je analiza kapitalističnega produkcijskega načina, kakršno v *Kapitalu* poda Marx, predpogoj analiz njegove zgodovinske geneze. Zato ni naključje, da se poglavje o t.i. prvotni akumulaciji, v katerem se Marx ukvarja z zgodovinsko genezo kapitalizma, pojavi na koncu

in ne na začetku I. zvezka *Kapitala*. Hkrati pa je tovrstna analiza tudi predpogoj vsakršne zgodovinske analize kapitalizma v njegovih specifičnih zgodovinskih fazah. Če skušamo analizirati »konkurenčni kapitalizem« 19. stoletja, kapitalizem v »imperialističnem stadiju« poznega 19. in prve polovice 20. stoletja ali pa »neoliberalni kapitalizem« poznega 20. in zgodnjega 21. stoletja, nam le tovrstna analiza lahko pove, zakaj pri tem vedno govorimo o *kapitalizmu*. Marxova analiza kapitalizma se s tem izogne tako historistični analizi kapitalizma, ki analizo kapitalizma reducira na preučevanje zgodovinske geneze njegovega nastanka, kakor tudi ahistoristični analizi kapitalizma, ki je bila značilna za klasične ekonomiste. Čeprav Marx kapitalizma ne analizira v nobeni izmed njegovih zgodovinskih faz, pa so kategorije Marxove analize kapitalizma vseeno historične v smislu, da je njihova veljavnost omejena na zgodovinsko dobo kapitalizma.

4.3 Dialektično branje *Kapitala*

Napačnim interpretacijam, ki sledijo iz različnih verzij historičnih branj *Kapitala* se izognemo, če prikaz razvoja kategorij v *Kapitalu* razumemo kot prikaz logičnega razvoja kategorij, ki ne sledijo linearni logiki njihovega zgodovinskega razvoja, temveč logiki dialektične izpeljavi konceptov. Pri tem poudarjamo, da se pri rabi pridevnika »dialektičen« nanašamo izključno na metodo oziroma način prikaza kategorij kritike politične ekonomije, medtem ko pretenciozno uporabo tega termina, kakršno najdemo denimo v Engelsovem *Anti-Dühringu* – tam je dialektika definirana kot »znanost o občih zakonih gibanja in razvoja narave, človeške družbe in mišljenja« (Engels 1979a, 180) – prepuščamo drugim. Posamezne kategorije kritike politične ekonomije so v *Kapitalu* z dialektično metodo prikazane tako, da določena kategorija na nižji stopnji prikaza poraja (logično) nujnost kategorije, ki ji sledi na višji stopnji prikaza. Vsaka kategorija na višji stopnji prikaza je tako hkrati prikazana kot logičen proizvod kategorije, ki ji predhodi na nižji stopnji prikaza. Sosledje prikaza posameznih kategorij torej ni naključno, temveč sledi določeni strukturni logiki tega prikaza, ki ne določa zgolj zaporedja predstavitve posameznih kategorij, temveč odločilno determinira tudi njihovo logično povezanost. (Heinrich 2012a, 37)

Dialektična metoda Marxovega *Kapitala* je karseda oddaljena od metodičnega ideala moderne empiristične znanosti. Ta predpostavlja, da je metodo moč obravnavati neodvisno od predmeta same znanosti. Metodologija empiristične znanosti pretežno sestoji poskusov

konstrukcije različnih metod, principov, postulatov in pravil, ki so nato pri obravnavi empirije aplicirani na to ali ono vsebino. Razmerje med metodo in vsebino te znanosti je zato povsem naključno. Pri Marxu pa, nasprotno, dialektična metoda ravno ni nekaj, kar bi bilo lahko »aplicirano« na vsebino politične ekonomije. Metode po Marxu ni možno obravnavati neodvisno od predmeta znanosti, saj je metoda temu predmetu inherentna. Večkrat slišano govorjenje o tem, da je Marx v *Kapitalu* »uporabil dialektično metodo« je zato močno zavajajoče, ker predpostavlja, da gre pri metodi za izdelan postopek, ki se ga je možno naučiti in od zunaj prenesti na različne vsebine. Reichelt (1970, 244) zato upravičeno poudarja, da o Marxovi metodi, ločeni od vsebine kritike politične ekonomije, ni moč reči ničesar.

Če metodo obravnavamo kot nekaj kar je inherentno samemu predmetu znanosti, potem kriterij ustreznosti metode ni potankost izdelanosti metodoloških principov pred analizo predmeta, temveč adekvatnost metode samemu predmetu. Sam način prikaza kategorij kritike politične ekonomije mora biti adekvaten predmetu. Predmet kritike politične ekonomije pa je določena totalnost – kompleksen skupek družbenih razmerij, ki sestavljajo kapitalistični produkcijski način. Elementi te totalnosti niso definirani z svojimi inherentnimi značilnostmi, temveč so, nasprotno, definirani z relacijami z drugimi elementi. Relacije med elementi totalnosti so namreč tiste, ki šele določajo elemente – neodvisno od vpetosti v skupek relacij, ki definirajo totalnost, določen element nebi bil to kar je znotraj te totalnosti. Notranje relacije, ki definirajo elemente totalnosti pa so v svoji medsebojni povezanosti hkrati tiste, ki določajo samo totalnost. (Arthur 2004, 24–25)

Kot poudarja Chris Arthur se način prikaza totalnosti, t.j. kapitalističnega produkcijskega načina, zaradi narave samega predmeta sooči s problemom nezmožnosti, da bi ga prikazali neposredno. Ta totalnost, kakor vsak drugi kompleksen koncept ne more biti zajet z neposredno intuicijo, niti ne more biti izčrpan v kaki preprosti definiciji. Ker totalnost ne more biti dana neposredno je zato prikaz potrebno začeti z določenim aspektom te totalnosti in iz tega aspekta rekonstruirati totalnost tako, da logično napredujemo od enega elementa k drugemu vzdolž njihove notranje povezanosti (Arthur 2004, 25), pri čemer je določen element notranje povezan z drugim v kolikor je slednji nujni pogoj prvega in obratno⁵. Prikaz kapitalističnega produkcijskega načina je zato moč začeti zgolj z določeno enostavno

⁵ V nadaljevanju bomo poskušali prikazati tovrstno notranjo povezanost kategorij vrednosti in denarja.

kategorijo, ki je na začetku samega prikaza nujno abstraktna – ta kategorija je v *Kapitalu* blago.

Kategorija blaga je aspekt iz katerega Marx rekonstruira kompleksno totalnost kapitalističnega produkcijskega načina. Na samem začetku prikaza določitev blaga ne more biti podana v svoji konkretnosti. V kolikor je specifičen element določen šele v okviru relacij znotraj totalnosti oziroma z določenim mestom znotraj te totalnosti, prikaz pa se ne more pričeti drugače, kot s posameznim elementom, ki je kot tak izoliran od te totalnosti, je kategorija blaga kot moment otvoritve prikaza nujno podana »nepopolno«, saj v tej kategoriji na začetni stopnji prikaza še ne morejo biti podane vse njene konkretne določitve. Šele v nadaljevanju prikaza, ki napreduje k prezentaciji kompleksnejših in konkretnjših relacij kapitalističnega produkcijskega načina je lahko koncept blaga konkretiziran in s tem določen v svoji »popolnosti«.

Začetne točke *Kapitala* zato ne smemo obravnavati kot zgodovinskega začetka, temveč kot prvi moment prikaza logičnega razvoja kompleksne totalnosti določitev kapitalističnega produkcijskega načina, ki sledi razvoju kategorij od abstraktnega h konkretnemu. Marx v izhodišče svoje analize postavi blago, ki je v napredovanju analize, na vsaki stopnji dialektičnega prikaza vedno znova rekonceptualizirano. Na začetku se blago prikazuje kot neposredna danost, v abstrakciji od kompleksne realnosti, ki ga je proizvedla, zaradi česar na tej točki izpeljave tudi ne moremo podati dokončne adekvatne definicije blaga. Šele v nadaljnjih stopnjah izpeljave se namreč pokaže, da je blago forma vrednosti, kasneje pa, da je produkt kapitala, ki vsebuje presežno vrednost in zato predstavlja nujni moment v ciklu akumulacije kapitala. (Arthur 2004, 28) Sama ekspozicija koncepta blaga, ki zavoljo samodovršitve oziroma lastne konkretizacije poraja nujnost ekspozicije drugih konkretnjših konceptov (kot sta denar in kapital), se tako dovrši šele, ko je v zakup vzeta totalnost množstva njegovih konkretnih določitev, do katere pa Marx lahko pride šele v III. zvezku *Kapitala*, v katerem obravnava celotni proces kapitalistične produkcije. Razvoj kategorij v *Kapitalu* na ta način sledi logiki njihovega konceptualnega razvoja od abstraktnega h konkretnemu in ne linearni logiki razvoja v zgodovinskem času.

Linearna logika namreč ne more biti adekvatna samemu predmetu, ki je podan v prikazu. Ker se opira na razmerje kavzalnosti med dvema elementoma, pri čemer je prvi obravnavan kot vzrok in drugi kot posledica, lahko dva elementa zajame zgolj v izolaciji od totalnosti v kateri

se sicer nahajata, ne more pa logično napredovati do njune konkretizacije. (Arthur 2004, 26) Iz preproste logike vzrokov in posledic, neodvisnih in odvisnih spremenljivk preprosto ni moč rekonstruirati kompleksne totalnosti kapitalističnega produkcijskega načina. Ker pa je vsak element totalnosti definiran s svojim mestom znotraj totalnosti, pa pri linearni logiki niti posamezen element, v kolikor je lahko podan zgolj v izolaciji od totalnosti, ne more biti ekspliciran v svoji konkretnosti.

5 Klasična in Marxova teorija vrednosti

Pri obravnavi Marxovega reza z metodološkim individualizmom klasične politične ekonomije smo nakazali, da Marxova metoda, ki v izhodišče analize namesto obravnave dejanj posameznikov postavlja analizo družbeno-ekonomskih razmerij, implicira tudi rez Marxove teorije vrednosti z delovno teorijo vrednosti klasikov. A Heinrich (2004) opozarja, da na področju teorije vrednosti, pri obravnavi osnovnih konceptov, kot so vrednost, abstraktno delo in denar, Marxov rez s teoretskim poljem klasikov ni bil popoln. Na določenih točkah obravnave teorije vrednosti je Marxova analiza ostala »kontaminirana« z elementi polja, s katerim je prelomil. V *Kapitalu* zato lahko po Heinrichu detektiramo določeno ambivalentnost, ki se kaže v dveh različnih pristopih k teoriji vrednosti, ki določata dva med seboj nasprotujoča si toka argumentacije, ki omogočata tudi dve različni interpretaciji Marxove teorije vrednosti.

5.1 Substancialistična in monetarna teorija vrednosti

Teorijo vrednosti, ki je prevladovala med tradicionalnimi marksisti in ki jo je moč izpeljati iz argumentov, ki se opirajo na ostanke elementov iz polja klasične politične ekonomije, bomo s Heinrichom poimenovali »substancialistična teorija vrednosti«, teorijo vrednosti, ki se opira na argumente, ki dosledno sledijo Marxovemu rezu s klasiki, pa »monetarna teorija vrednosti«. (Gl. Heinrich 2004)

Osnovne predpostavke Smithove in Ricardove delovne teorije vrednosti lahko z Johnom Miliosom prikažemo v treh tezah. Prvič, blaga imajo uporabno vrednost in menjalno vrednost.

Menjalna vrednost je določena neodvisno od uporabne vrednosti – kot odnos blagovne menjave izraža vrednost, ki je blagom inherentna. Drugič, vrednost blaga, ki je dojeta kot lastnost blaga izvira iz dela in je proporcionalna delovnemu času, ki je bil porabljen za njegovo proizvodnjo. Ti tezi sta neposredni posledici analize blaga, ki predpostavlja, da je vrednost inherentna posameznim blagom, hkrati pa vodita do smithovske in ricardovske koncepcije denarja, ki je razumljen kot zgolj tehnični pripomoček, ki lajša menjavo vseh drugih blag. Klasična teorija vrednosti torej iz predpostavke, da je delo vir vrednosti, izpelje zaključek, da blaga, v kolikor so produkt dela, vsebujejo vrednost. Ker je skupna lastnost teh blag ta, da so produkt dela, je delo obenem tisto, kar omogoča komenzurabilnost med različnimi blagi. In tretjič, relativne vrednosti, ki se izrazijo v menjavi blag, so izvedene iz njihovih inherentnih vrednosti oziroma, kot se izrazi Millios, so »koefficienti njihovih vrednosti«. (Millios 2002)

Marx v prvem podpoglavju prvega poglavja *Kapitala* najprej definira dva faktorja blaga – uporabno vrednost in vrednost, nato pa analizira vrednostno substanco in vrednostno velikost. Ko analizira menjalno razmerje med blagi, pride do ugotovitve, da je njihova menjalna vrednost neodvisna od njihovih uporabnih vrednosti. Ko pri blagih v menjalnem razmerju abstrahira od njihovih uporabnih vrednosti, ugotovi, da je tisto, kar blagom po tej abstrakciji ostane skupno, to, da so produkt abstraktnega človeškega dela. Kot kristali te družbene substance, abstraktnega človeškega dela, ki jim je skupno, so ta blaga vrednosti. Marx tako pride do zaključka: »Uporabna vrednost ali dobrina ima torej vrednost le zato, ker je v njej upredmeteno ali materializirano človeško delo.« (Marx 2012, 32) Nadalje se vpraša, kako meriti velikost njene vrednosti, in poda odgovor: »s kvantomom v njej vsebovane vrednotvorne substance, dela.« (Marx 2012, 32) Tako Marx pride do prve, enostavne definicije vrednosti kot nečesa, kar izhaja iz dela in je »določena s kvantomom dela, porabljenega med njegovo produkcijo.« (Marx 2012, 32) Na tej ravni abstrakcije prikaza kategorij se Marxova teorija vrednosti dejansko (še) ne razlikuje bistveno od teorije vrednosti klasikov.

Tradicionalni marksisti so se pri eksplikacijah bistva Marxove delovne teorije vrednosti po navadi opirali skorajda izključno na te, razmeroma enostavne argumente iz prvih nekaj strani *Kapitala*, medtem ko analizi vrednostne forme, ki sledi tem argumentom in ki ji Marx posveti veliko več strani, niso posvečali prav posebne pozornosti. Mnogi marksistični teoretiki so poglavje o vrednostni formi dojemali kot nebistveno za Marxovo teorijo vrednosti ali pa celo kot nepotrebno podpoglavje, v katerem se Marx udinja brezplodnim, »heglovskim«,

spekulativnim akrobacijam. V kolikor se je tradicionalna interpretacija osredotočala zgolj na preliminarno definicijo vrednosti, izpeljano iz argumentov iz prvega podpoglavja prvega poglavja *Kapitala*, kakopak ni mogla ustrezno zgrabiti bistvenih značilnosti, po katerih se Marxova teorija vrednosti razlikuje od teorije vrednosti klasikov. Temu je bilo tako tudi zato, ker ni upoštevala, da Marxov prikaz kategorij kritike politične ekonomije sledi dialektični genezi kategorij od abstraktnega h konkretnemu. Kot smo pokazali pri obravnavi dialektične metode, kategorij kritike politične ekonomije ni moč izčrpati v preprostih definicijah – te predstavljajo zgolj nepopolne preliminarne koncepte, ki so na višjih stopnjah konkretnosti prikaza vedno znova rekonceptualizirane. Tradicionalna interpretacija je tako iz Marxovih preliminarnih argumentov deducirala substancialistično teorijo vrednosti, ki ne prelamlja s teoretskim poljem klasikov, saj je vrednost definirala kot neodvisno substanco oziroma kot nekaj, kar je inherentno posameznemu blagu, medtem ko je kot določilo vrednosti definirala delo, ki je bilo vloženo v proizvodnjo posameznega blaga. (Heinrich 2004)

Teoretiki novega branja Marxa pa so največ pozornosti posvetili ravno podpoglavju, ki ga je tradicionalna interpretacija zanemarila. Prav tam so namreč detektirali točke, na katerih se Marx radikalno odtegne predhodnim teorijam klasikov. Da je prav analiza vrednostne forme tisto nekaj, po čemer se njegova teorija fundamentalno razlikuje od teorij klasikov, je bilo očitno jasno že samemu Marxu, ki klasični politični ekonomiji priznava, da »je sicer, čeprav nepopolno, analizirala vrednostno velikost ter odkrila vsebino, skrito v teh formah« (Marx 2012, 62), a k temu dodaja, da si ni niti zastavila temeljnega vprašanja: »zakaj ta vsebina privzame to formo« (Marx 2012, 62), zaradi česar »ji ni nikdar uspelo z analizo blaga in predvsem blagovne vrednosti poiskati forme vrednosti, zaradi katere blago ravno postane menjalna vrednost.« (Marx 2012, 62)

Potrebno je omeniti, da Marx že pri obravnavi velikosti vrednosti v prvem podpoglavju poda nastavke za argumentacijo, ki gre v nasprotno smer od tradicionalne interpretacije. Kot delo, ki tvori substanco vrednosti, namreč definira porabljanje »celotne delovne sile družbe«, kot tisto, kar določa vrednostno velikost, pa »družbeno nujni delovni čas«. (Marx 2012, 32) Marx torej kot substanco vrednosti očitno ne obravnava dela, ki je vloženo v proizvodnjo posameznega blaga, temveč trošenje človeške delovne sile na ravni celotne družbe. Tudi določilo vrednostne velikosti po Marxu ni kvantum posameznega dela, ki je vloženo v proizvodnjo posameznega blaga, temveč kvantum dela, ki se ne more določiti drugače kakor na ravni celotne družbe.

5.2 Ambivalentnosti koncepta abstraktnega dela

Preden se Marx v *Kapitalu* loti analize vrednostne forme, nekaj strani posveti analizi konkretnega in abstraktnega dela. Tam pokaže, da dvojni značaj blaga, zaradi katerega je ta uporabna vrednost in vrednost, izraža tudi dvojni značaj dela, ki je upredmeteno v blagu. Kot uporabna vrednost je blago produkt konkretnega, koristnega dela, kot vrednost pa je produkt abstraktnega, občečloveškega dela. (Marx 2012, 34–38) Heinrich opozarja, da je Marxova analiza abstraktnega dela na tem mestu ambivalentna, saj ponuja nastavke za dve različni interpretaciji tega koncepta. Prva po Heinrichu vodi do »naturalistične«, druga pa do »anti-naturalistične« konceptije abstraktnega dela, pri čemer prva predstavlja podlago substancialistične, druga pa podlago monetarne teorije vrednosti. (Heinrich 2004) Marx pri izpeljavi koncepta abstraktnega dela po eni strani sledi postopku miselne abstrakcije, ki poteka na sledeč, preprost način: če od različnih uporabnih del, ki proizvajajo različne uporabne vrednosti, odmislimo vse, po čemer se ta dela kvalitativno razlikujejo, pridemo do tega, kar je vsem tem delom skupno – »trošenje delovne sile v fiziološkem smislu«. (Marx 2012, 38) Tovrstno občečloveško delo je po tej logiki tisto, ki ustvarja vrednost. Na ta način pridemo do naturalistične konceptije abstraktnega dela, ki je razumljeno kot »produktivno porabljanje človeških možganov, mišic, živcev, rok«. (Marx 2012, 37)

Po Heinrichu ta izpeljava ne prelomi s teoretskim poljem klasičnih ekonomistov, saj eno izmed osnovnih kategorij kritike politične ekonomije, tj. delo, obravnava kot nekaj, kar je možno utemeljiti v naravi, ne pa v družbenih odnosih. (Heinrich 2006c, 218) Hkrati navedena izpeljava vodi do transhistorične konceptije dela, ki ustvarja vrednost – tako delo sužnja v antiki, delo tlačana v srednjem veku kot tudi delo modernega mezdnega delavca je namreč »porabljanje človeških možganov, mišic, živcev, rok«. Substancialistična teorija vrednosti se tako opira na konceptijo blaga, ki je kot utelešenje posameznega konkretnega dela uporabna vrednost, kot utelešenje človeškega dela kot fiziološke aktivnosti nasploh pa vrednost. A če vrednost (tako kot to na mnogih drugih mestih stori sam Marx) obravnavamo kot zgodovinsko specifično formo bogastva, značilno za družbe, v katerih prevladuje kapitalistični produkcijski način, potem ne moremo preprosto reči, da so blaga vrednosti, v kolikor so produkt dela (v smislu fiziološke aktivnosti). Za vse zgodovinske produkcijske načine je namreč značilno, da njihovo bogastvo pretežno sestoji iz produktov dela, čeprav se, kot v prvem stavku *Kapitala*

poudarja Marx, le v kapitalistični družbi bogastvo kaže kot zbirka blag – kot skupek produktov, ki imajo poleg uporabne vrednosti tudi vrednost. Če sledimo Marxovim uvodnim besedam je torej očitno, da neka dobrina *ni* vrednost in s tem blago zato, ker je produkt dela, temveč zato, ker je to delo opravljeno v okviru kapitalističnega produkcijskega načina in zato podvrženo specifičnim družbenim praksam, ki so inherentne zgolj temu produkcijskemu načinu.

A tovrstnim težavam, ki izhajajo iz naturalistične koncepcije abstraktnega dela, se Marx na mnogih drugih mestih, kjer ponudi nastavke za popolnoma drugačno koncepcijo, izogne. Medtem ko je prvi tok argumentacije pri obravnavi abstraktnega dela sledil postopku miselne abstrakcije, drugi tok sledi postopku, ki ga je Sohn-Rethel poimenuje »realna abstrakcija« (*Realabstraktion*). Pri realni abstrakciji gre za abstrakcijo, ki se izvrši v družbeni praksi, neodvisno od tega, ali se je ljudje zavedajo ali ne. Med prakso menjave, ko so blaga izmenjana na trgu, se v praksi izvrši abstrakcija od njihovih uporabnih vrednosti, zaradi česar so blaga izenačena kot vrednosti. S tem ko se blaga v aktu menjave izenačijo kot vrednosti, pa pride tudi do izenačenja kvalitativno različnih koristnih del, ki so utelešena v teh blagih (Reichelt 2001). Ali kot to pove Marx v *Kapitalu*: »Ljudje [...] svojih produktov dela ne postavijo v medsebojne odnose kot vrednosti zato, ker jim te stvari veljajo le za stvarne ovoje enakovrstnega človeškega dela. Nasprotno. S tem ko svoje raznovrstne produkte v menjavi izenačijo kot vrednosti, zenačijo svoja različna dela drugo z drugim kot človeško delo. Tega ne vedo, vendar to počnejo.« (Marx 2012, 59) Na ta način se izvrši realna abstrakcija in šele na ta način se lahko pokaže, da je bilo določeno delo abstraktno in s tem vrednotvorno delo. Marx v rokopisu, ki ga je napisal kot dodatek k prvi izdaji prve knjige *Kapitala*, eksplicitno poudari, da lahko do redukcije konkretnih del na enako abstraktno človeško delo pride zgolj in samo v aktu menjave, ki izenači produkte teh konkretnih del. (Marx v Heinrich 2004)

Heinrich iz tega alternativnega toka Marxove argumentacije deducira anti-naturalistično koncepcijo abstraktnega dela. Abstraktnega dela tako ne definira kot fiziološke aktivnosti, temveč kot »razmerje veljavnosti, konstituirano v menjavi«. (Heinrich 2012a, 50) Če sledimo Heinrichu se tako lahko izognemo transhistorični koncepciji abstraktnega dela, saj abstraktno delo zgrabi kot zgodovinsko specifično razmerje veljavnosti, ki lahko obstaja zgolj v kapitalističnem produkcijskem načinu. Ena izmed temeljnih karakteristik kapitalizma, po kateri se ta razlikuje od vseh drugih družbeno-ekonomskih formacij, je namreč ta, da se proizvodnja vrši v neodvisnih produkcijskih enotah. Uporabni predmeti v kapitalizmu lahko »postanejo blago, ker so produkti zasebnih del, ki se opravljajo neodvisno drugo od drugega«.

(Marx 2012, 58) Neodvisnost produkcijskih enot pa implicira, da »producenti stopijo v družbeni stik šele z menjavo svojih produktov dela«. (Marx 2012, 58) Zato Marx poudarja, da se cepitev produktov na uporabno vrednost in vrednost in s tem cepitev del, ki proizvajajo te produkte, na konkretno in abstraktno delo lahko »praktično udejanji šele, ko postane menjava dovolj razširjena in pomembna, da se koristne reči producirajo za menjavo.« (Marx 2012, 59) Šele ko pride do generalizacije blagovne menjave, do česar pa pride zgolj v kapitalističnem produkcijskem načinu, lahko torej abstraktno delo funkcionira kot »razmerje veljavnosti, konstituirano v menjavi«. To razmerje se v predkapitalističnih produkcijskih načinih, za katere je značilno, da večina produktov ni proizvedenih za menjavo, temveč za neposredno osebno potrošnjo ali potrošnjo drugih, ne more konstituirati.

5.3 Vrednost, vrednostna forma in denar

Mesta, na katerih gre Marxova argumentacija v smeri anti-naturalistične koncepcije abstraktnega dela, so hkrati mesta, na katerih Marxova teorija vrednosti radikalno prelamlja z delovno teorijo vrednosti klasičnih ekonomistov. Če abstraktno delo kot vrednost ustvarjajočo substanco razumemo kot »razmerje veljavnosti, konstituirano v menjavi«, potem teza, po kateri je vrednost določena z delom, ki je utelešeno v posameznem blagu, ni več vzdržna. Prav tako pa tudi same vrednosti ne moremo več – kakor Smith in Ricardo – dojemati kot inherentne lastnosti posameznih blag. Če je abstraktno delo prvič prisotno v aktu menjave, ko pride do izenačitve produktov različnih del na trgu, potem se tudi vrednost, katere vir je to abstraktno delo, prvič pojavi šele v menjavi, saj so blaga kot vrednosti šele v menjavi lahko postavljena v medsebojno razmerje. Marx v rokopisu, kjer revidira prvo izdajo prve knjige *Kapitala*, sam opozori, da je njegov prikaz ustvaril videz, da lahko govorimo o vrednosti posameznega blaga, nato pa eksplicitno poudari, da je ta ideja napačna: vrednost lahko obstaja zgolj, če obstaja razmerje med (vsaj) dvema blagoma. Delovni produkt na sebi ne more biti niti vrednost niti blago, vrednost in s tem blago lahko namreč postane šele, ko je postavljen v razmerje z drugimi blagi. (Heinrich 2004) Vrednost kot produkt abstraktnega dela je tako določena z družbeno substanco, je družbeni odnos, ki ne more obstajati v posamezni stvari in ki ni (kakor pogosto zatrjujejo tradicionalni marksisti, ki pristajajo na substancialistično teorijo) nekaj, kar je določeno zgolj s produkcijo. Vrednost namreč ne more obstajati neodvisno od menjave, saj je kot družbeni odnos, kot določena družbena objektivnost lahko

prisotna šele v menjavi, ki izenačuje različne delovne produkte (Pri tem opozarjamo, da teza, da je vrednost lahko *prisotna* šele v menjavi, ni ekvivalent tezi, da je vrednost *ustvarjena* v menjavi).

A tovrstna interpretacija Marxove teorije vrednosti se od tradicionalno-marksističnih interpretacij ne razlikuje zgolj po tem, da poudarja, da vrednost lahko obstaja zgolj v toliko, kolikor obstaja menjalno razmerje med vsaj dvema blagoma, temveč tudi po tem, da pokaže, da vrednost kot specifična družbena forma bogastva lahko obstaja zgolj v toliko, kolikor je posredovana s specifičnim blagom – tj. z denarjem. Naša stava, ki se opira na argumentacijo, ki jo Marx razvija na tistih straneh *Kapitala*, ki so posvečene vrednostni formi, cilja na to, da *vrednost ne more obstajati brez denarja*. Prav po eksplikaciji te teze bo postalo jasno, zakaj Heinrich Marxovo teorijo vrednosti upravičeno poimenuje »monetarna teorija vrednosti«. Teoretski prikaz konceptualne geneze denarja pri analizi blagovne forme je namreč po Heinrichu tista točka, na kateri Marx zopet stopa na pot, ki radikalno prelamlja s teoretskim poljem klasične politične ekonomije. Omenili smo, da je denar v Smithovi in Ricardovi teoriji dojet zgolj kot tehnični pripomoček, ki lajša menjavo. Enako velja tudi za vse tradicionalno-marksistične interpretacije, ki se opirajo na substancialistično teorijo vrednosti. Ker se vse te teorije opirajo na idejo, da je vrednost intrinzična posameznim blagom, iz tega logično sledi, da blaga že sama na sebi posedujejo substanco, zaradi katere so medsebojno primerljiva, oziroma komenzurabilna. Če bi bila vrednost že utelešena v blagih, neodvisno od njihove vpetosti v družbeni akt menjave, potem denar pri konstituciji vrednosti teh blag očitno ne bi mogel igrati nobene ključne vloge. Denar tako v teh teorijah ne more biti nič drugega kot indeks vrednosti, ki obstajajo tudi neodvisno od njega in pred njegovo intervencijo.

Iz Marxove analize blagovne forme pa lahko deduciramo popolnoma drugačno konceptijo denarja. Marx si v podpoglavju o vrednostni formi zada opisati genezo denarne forme, oziroma: »zasledovati razvoj vrednostnega izraza, ki je vsebovan v vrednostnem razmerju blag, od njegove najenostavnejše, najneopaznejše podobe do zaslepljujoče denarne forme« (Marx 2012, 39), pri čemer eksplicitno zatrjuje, da si s tem zadaja nalogo, ki je ni opravil noben klasični meščanski ekonomist. Tudi to podpoglavje je bilo večkrat podvrženo napačnemu razumevanju, ki je izhajalo iz »historične metode«, kakršno je za branje *Kapitala* predlagal Engels. Zato moramo poudariti, da Marx z opisom »geneze denarne oblike« ne cilja na razlago zgodovinskega nastanka denarja, temveč, kot poudari Heinrich, na konceptualno rekonstrukcijo razmerja med enostavno blagovno formo in denarno formo. (Heinrich 2012a, 56) V tem podpoglavju se Marx ne ukvarja niti z zgodovinskim razvojem denarja niti z

analizo funkcij denarja, ki je v delih meščanskih ekonomistov po navadi postavljena v izhodišče analize denarja, temveč z izpeljavo koncepta vrednostne forme od najenostavnejše, najbolj abstraktne pa do vedno bolj kompleksne, konkretnejše (denarne) forme.

Marx konceptualni razvoj denarne forme prikaže v štirih korakih. Izhodišče njegove analize je »enostavna blagovna forma«, ki jo izrazi v formuli: x blaga A = y blaga B. Marx pri tem zatrjuje, da skrivnost sleherne vrednostne forme, vključno z denarno formo, »tiči v tej enostavni vrednostni formi.« (Marx 2012, 40) Kot smo pokazali, se je substancialistična teorija vrednosti pri analizi menjalnega razmerja med blagoma opirala na postopek, po katerem lahko med dve blagi postavimo enačaj zato, ker v obeh blagih tiči enak kvantuum iste substance – tj. vrednosti. S te perspektive je enačba x blaga A = y blaga B lahko napačno razumljena kot klasičen, matematičen izraz enakosti. Po tej logiki lahko k njej pristopimo na enak način kot denimo k enačbi: $2 + 2 = 4$. Med $2 + 2$ in med 4 je v tem primeru postavljen enačaj, ker sta na obeh straneh izraženi enaki količini. Hkrati je evidentno, da s tako razumljenim ekvivalentom lahko ravnamo tudi tako, da ga prosto obračamo: če velja $A = B$, potem velja tudi $B = A$. A logika formule x blaga A = y blaga B, ki jo zapiše Marx, je popolnoma drugačna. Marx poudari, da v navedenem izrazu blago A igra kvalitativno drugačno vlogo od blaga B. V kolikor blago A izraža svojo vrednost v uporabni vrednosti blaga B, se nahaja v »relativni vrednostni formi«, in v kolikor je uporabna vrednost blaga B tista, v kateri je ta vrednost izražena, se blago B nahaja v »ekvivalentski formi vrednosti«. Enačbe, ki jo navede Marx, torej ne moremo prosto obračati, ne da bi s tem spremenili vloge, ki jo igra vsako izmed blag na drugi strani enačbe.

Skrivnost izraza enostavne blagovne forme, katere razumevanje je hkrati ključ do razrešitve »uganke denarja«, je v tem, da določeno blago lahko izrazi svojo vrednost zgolj v nekem drugem blagu, ali konkretnije: blago, ki se nahaja v relativni formi vrednosti, lahko svojo vrednost izrazi zgolj in samo v nekem drugem blagu, ki se nahaja v ekvivalentski vrednostni formi. Enakost, ki je eksplicirana v izrazu ekvivalentnega razmerja med blagoma, pa je pri tem produkt tega izraza samega in ne nekaj, kar bi obstajalo pred tem izrazom. Vrednost se torej nikakor ne more izraziti v posameznem blagu, obravnavanem v izolaciji od razmerja z drugim(i) blagom(i). Pri tem postane očitno, da vrednosti ne moremo dojemati kot lastnosti posameznega blaga, temveč kot specifičen *družbeni odnos*, ki v temelju izraža enako družbeno veljavnost različnih konkretnih aktov dela, vendar v ekvivalentski formi privzame obliko stvari. (Heinrich 2012a, 59)

Marx svojo analizo vrednostne forme začne z »enostavno vrednostno formo«, nadaljuje s »totalno vrednostno formo« ter »občo vrednostno formo« in sklene z »denarno formo«. Zadovoljive rekonstrukcije izpeljave vmesnih korakov, ki vodijo do »denarne forme«, na tem mestu ne moremo podati, zato se bomo posvetili zgolj prikazu obče vrednostne forme od katere Marx pride do denarne forme, kjer postane razvidno, da vrednost kot specifična družbena forma bogastva lahko obstaja zgolj v toliko, kolikor je posredovana z denarjem, oziroma, da je šele denar, ki privzame vlogo občega ekvivalenta, tisti, ki omogoča, da vrednost lahko obstaja kot obča družbena forma delovnih produktov. Občo vrednostno formo lahko povzamemo v izrazu, v katerem najrazličnejša blaga (x blaga A, y blaga B, z blaga C, ...) izražajo svojo vrednost v enem blagu (w blaga D). Blago D se pri tem nahaja v ekvivalentski obliki, vsa druga blaga pa v relativni obliki. Na tej točki so vrednosti vseh blag izražene v enostavni in poenoteni obliki, v enem blagu, v občem ekvivalentu, ki služi kot izraz vrednosti vseh drugih blag. Pri tem je ključnega pomena to, da šele tovrsten izraz omogoča, da so vsa blaga (in ne zgolj denimo posamezni pari blag) postavljena v medsebojno razmerje kot vrednosti. Blaga se zato, kot pravi Marx, »še s to formo nanašajo druga na drugo kot vrednosti«. (Marx 2012, 53) Ko vrednostna forma zadobi občo obliko pride do celostnega in enotnega izraza vrednosti, ki se konstituira v medsebojni relaciji množstva raznovrstnih blag. Ker torej najrazličnejši produkti dela lahko kot vrednosti obstajajo šele, ko vsi izražajo svojo vrednost v občem ekvivalentu, to tudi pomeni, da šele obči ekvivalent omogoči, da se lahko posamezna konkretna dela, ki so proizvedla te produkte, kot »kristali« celotnega družbenega dela potrdijo šele, ko svojo vrednost izrazijo v občem ekvivalentu. (Heinrich 2012a, 61) Vlogo občega ekvivalenta pa v kapitalističnih družbah igra denar. Denar, ki – kot pri analizi prehoda iz obče ekvivalentske forme k denarni formi pokaže Marx – v takšni ali drugačni naravni obliki po družbeni navadi privzame to družbeno funkcijo.

Če torej sledimo tej liniji Marxove argumentacije, lahko med Marxovo teorijo vrednosti in teorije vrednosti klasičnih ekonomistov, kot sta Smith in Ricardo začrtamo jasno zarezo. Marxova teorija vrednosti je za razliko od delovne teorije vrednosti klasičnih ekonomistov »monetarna teorija vrednosti«, saj se ne opira zgolj na očitno dejstvo, da je denar nujno potreben tehničen pripomoček, ki bistveno olajša menjavo blag, temveč pokaže, da je v kapitalizmu denar *logična nujnost*. Marxova teorija vrednosti namreč pokaže, da vrednost kot specifična družbena forma bogastva v kapitalizmu ne more obstajati brez denarja.

6 Zaključek

V diplomskem delu smo se posvetili obravnavi kontinuitet in diskontinuitet med teoretskim poljem klasične politične ekonomije in teoretskim poljem Marxove kritike politične ekonomije. Po uvodu, ki je služil zlasti refleksiji materialnih pogojev zgodovinskega nastanka teoretskega aparata Novega branja Marxa, na katerega smo se oprli v nadaljevanju, smo v drugem delu diplomske naloge potrdili tezo, da je prevladujoča ideja o Marxovi politični ekonomiji kot nadgradnji klasične politične ekonomije napačna. Marx se od Smitha in Ricarda ne loči po doslednejši obravnavi predmeta meščanske politične ekonomije, temveč po obravnavanem predmetu samem. Kritika politične ekonomije nam zato ne ponuja izpopolnitve teoretskega polja klasične politične ekonomije, temveč odpira novo teoretsko polje. A to teoretsko polje, ki skonstruira tudi nov predmet teoretske obravnave, t.j. totalnost družbenih odnosov, ki definirajo kapitalistični produkcijski način, ne tvori celostnega in koherentnega pozitivnega sistema vednosti, temveč je v temeljih opredeljeno s svojim kritičnim predznakom. Teoretsko polje Marxovega projekta namreč v prvi vrsti definira kritika osnovnih epistemoloških predpostavk teoretskega polja klasične ekonomije.

Čeprav predmet kritike v kritiki politične ekonomije ni nič drugega kot politična ekonomija, pa sam predmet kritike politične ekonomije nikakor ni enak predmetu politične ekonomije. V tretjem delu diplomskega dela smo pokazali, da je ravno ta specifičnost predmeta kritike politične ekonomije tudi tista, ki diktira nujnost specifičnega dialektičnega prikaza kategorij, ki definirajo ta predmet. Specifičnost predmeta torej terja specifično metodo, t.j. novo dialektično metodo, ki je adekvatna novemu predmetu. Pokazali smo, da »zgodovinska metoda«, kakršno je zagovarjal Engels, ni adekvatna novemu predmetu, zaradi česar ta predmet, v kolikor je podvržen prikazu v skladu s to metodo, ne more biti ustrezno prikazan. Totalnost družbenih odnosov, ki definirajo kapitalistični produkcijski način je lahko v svoji konkretnosti, t.j. v svoji dejanskosti, prikazan le z dialektično metodo, po kateri je moč to totalnost rekonstruirati s konceptualno genezo kategorij od abstraktnega h konkretnemu.

V zaključnem delu diplomske naloge smo se na podlagi ugotovitev iz predhodnih dveh delov posvetili kritični analizi osnovnih kategorij Marxove teorije vrednosti iz prvega poglavja prvega zvezka *Kapitala*. Na podlagi te analize smo potrdili tezo, da Marxove teorije vrednosti nikakor ne moremo enostransko opredeliti kot zgolj bolj rafinirane in sofisticirane različice Ricardove teorije vrednosti. Na nekaterih mestih v *Kapitalu* sicer Marx svojemu rezu s

teoretskim poljem klasične politične ekonomije ne sledi dosledno in se zato celo opira na elemente iz polja, s katerim je prelomil, zaradi česar je iz teh mest možno deducirati substancialistično teorijo vrednosti, ki jo lahko res opredelimo kot neo-ricardovsko teorijo. A pokazali smo, da je iz mest v *Kapitalu*, kjer Marx dosledno sledi tako svojemu rezu kot tudi ustreznemu dialektičnemu prikazu kategorij, moč izpeljati monetarno teorijo vrednosti, ki je izključno marksovska.

Pričujoče diplomsko delo je moč brati tudi kot skromen prispevek k rigoroznejšemu razumevanju teoretskega polja Marxove kritike politične ekonomije, zlasti kompleksnosti njegove teorije vrednosti. Le-ta je namreč tako s strani meščanskih ekonomistov, kakor tudi s strani (post)marksističnih teoretikov, vse pre pogosto podvržena pavšalnim obsodbam in kritikam, ki v večini primerov popolnoma zgrešijo svoj predmet. Obračunavanje z »Marxovo teorijo vrednosti« se najpogosteje odvija v obliki kritike substancialistične delovne teorije vrednosti, ki ni Marxova, temveč Ricardova. Enako je z modnimi kritikami »ekonomskega redukcionalizma«, »zgodovinskega determinizma« in ostalih usodnih zmot, ki naj bi jih zagrešil Marx. Tovrstne revizionistične kritike v večini primerov prej kot na Marxovo teorijo ciljajo na vulgarizacijo njegove teorije, ki se je uveljavila v dogmatičnem korpusu svetovnonazorskega marksizma. V času »postmoderne«, ko celo na akademski levici »post-strukturalistične« kritike domnevno anahronističnega Marxa postajajo pravilo, je zato bolj kot kdajkoli prej treba slediti maksimi, ki jo je formuliral György Lukacs (1960, 654): »Iztrebiti moramo dogmatizem, da bi premagali revizionizem«.

7 Literatura

1. Althusser, Louis in Étienne Balibar. 2009. *Reading Capital*. London: Verso.
2. Arthur, Chris. 2004. *The new Dialectic and Marx's Capital*. Brill: Leiden.
3. --- 2005. *The Myth of 'simple commodity production'*. Dostopno prek: <http://www.marxmyths.org/chris-arthur/article2.htm>. (27. avgust 2013).
4. Endnotes. 2013. *Communisation and Value-Form Theory*. Dostopno prek: <http://endnotes.org.uk/articles/4>. (27. avgust 2013).
5. Engels, Friedrich. 1973. Predgovor. V *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*, ur. Karl Marx, 7–27. Ljubljana: Cankarjeva založba.
6. --- 1979a. *Anti-Dühring*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
7. --- 1979b. Karl Marx, 'Prispevek h kritiki politične ekonomije'. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, IV. zv, ur. Karl Marx in Friedrich Engels, 111–124. Ljubljana: Cankarjeva založba.
8. Heinrich, Michael. 2004. *Ambivalences of Marx's Critique of Political Economy as Obstacles for the Analysis of Contemporary Capitalism*. Dostopno prek: <http://www.oekonomiekritik.de/310Ambivalences.htm>. (27. avgust 2013).
9. --- 2005. *Invaders from Marx*. Dostopno prek: <http://libcom.org/library/invaders-marx-on-uses-marxian-theory-difficulties-a-contemporary-reading-michael-heinric>. (27. avgust 2013).

10. --- 2006a. *Deconstructing 'Capital'*. Dostopno prek: <http://www.oekonomiekritik.de/312Deconstructing%20Capital.htm>. (27. avgust 2013).
11. --- 2006b. *Die Wissenschaft vom Wert*. Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot.
12. --- 2012a. *Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*. New York: Monthly Review.
13. --- 2012b. *The Development of Marx's Theory of Value, and its Ambivalences*. Dostopno prek: <http://communism.blogspot.eu/2012/08/24/michael-heinrich-the-development-of-marxs-theory-of-value-and-its-ambivalences-english/>. (27. avgust 2013).
14. Heinrich, Michael in Xiaoping Wei. 2011. *The Interpretation of Capital: An Interview with Michael Heinrich*. Dostopno prek: <http://www.cssn.cn/upload/2013/02/d20130220095249180.pdf>. (27. avgust 2013).
15. Lukacs, György. 1960. *Razkroj uma: pot iracionalizma od Schellinga do Hitlerja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
16. Marx, Karl. 1967. Osemnajsti brumaire Ludvika Bonaparta. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, III. zv, ur. Karl Marx in Friedrich Engels, 445–574. Ljubljana: Cankarjeva založba.
17. --- 1973. *Kapital. Kritika politične ekonomije. Tretji zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
18. --- 1979a. Teze o Feuerbachu. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv, ur. Karl Marx in Friedrich Engels, 356–362. Ljubljana: Cankarjeva založba.
19. --- 1979b. Beda filozofije. V *Izbrana dela v petih zvezkih*, II. zv, ur. Karl Marx in Friedrich Engels, 395–540. Ljubljana: Cankarjeva založba.
20. --- 1985. Kritika politične ekonomije 1875/1876. V *METI*, 8. Zvezek, ur. Karl Marx in Friedrich Engels, 17–662. Ljubljana: Inštitut za marksistične študije ZRC SAZU.
21. --- 2012. *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*. Ljubljana: Založba Naprej!
22. Marx, Karl in Friedrich Engels. 2009. *Komunistični manifest*. Ljubljana: Založba Sanje.
23. Millios, John. 2002. *Theory of Value and Money*. Dostopno prek: users.ntua.gr/jmilios/MilEndog.doc. (27. avgust 2013).

24. Pilling, Geoff. 2006. *Marx's Capital, Philosophy and Political Economy*. Dostopno prek: <http://www.marxists.org/archive/pilling/works/capital/>. (27. avgust 2013).
25. Rubin, Isaak Ilich. 1990. *Essays on Marx's Theory of Value*. Montréal & New York: Black Rose Books.
26. Reichelt, Helmut. 1970. *Zur logischen struktur des Kapitalbegriffs bei Marx*. Frankfurt am Main: Caira.
27. --- 2001. *Die Marxsche Kritik ökonomischer Kategorien. Überlegungen zum Problem der Geltung in der dialektischen Darstellungsmethode im 'Kapital'*. Dostopno prek: <http://www.marx-gesellschaft.de/Texte/ReicheltGeltung.pdf>. (27. avgust 2013).
28. Smith, Adam. 2010. *Bogastvo narodov*. Ljubljana: Studia Humanitatis.